

A Documentary Study of the Moqfat and Charitable Acts of Shams-ul-Moluk, Mother of Aga Khan III, in the Atabat Aliyat (Holy Shrines) and Mashhad

Reza taghi zade naeini*

Abstract

Shams-ul-Moluk, famously known as Lady Ali Shah, the mother of Aga Khan III, was a prominent Waqif (endower) during the Qajar and early Pahlavi periods. During her pilgrimage journeys to the Atabat Aliyat (Holy Shrines) and Mashhad, she organized a series of charitable acts and moqfat. This research employs a descriptive-analytical approach, based on archival documents from Astan Quds Razavi, the National Archives and Library of Iran, and contemporaneous historical sources, to comprehensively examine the moqfat and construction activities of Shams-ul-Moluk Agha Khani (mother of Aga Khan III) in the Atabat Aliyat (Holy Shrines) and Mashhad al-Muqaddas. The research findings indicate that during her pilgrimage journeys to the Holy Shrines and Mashhad, Shams-ul-Moluk, in addition to regularly sending funds to the Sadat and scholars, endowed an electric power generator for the illumination of the Holy Shrine of Razavi, which is considered one of the first examples of technological Waqf in Iranian holy sites. Analysis of the documents reveals that this action was realized in (1928/1929/ AD) through the purchase of equipment from India, obtaining customs exemptions from the Iranian government, and the installation of the power plant adjacent to Bagh-e Rezvan in Mashhad. The moqfat of Shams-ul-Moluk formed part of the charitable construction efforts of the Ismaili Aga Khan family in the Shi'ite holy sites, demonstrating an approach that transcended geographical and sectarian boundaries in supporting the shrines of the Ahl al-Bayt (peace be upon them). By meticulously reconstructing the documentary data, this research provides a comprehensive picture of Shams-ul-Moluk's role in the transformation of Waqf from a traditional to a technological institution, and her contribution to the development of Shi'ite pilgrimage infrastructure.

Keywords: Waqf, Shams-ul-Moluk, Ismaili, Mashhad, Atabat Aliyat.

* PhD Student in Sufism and Islamic Mysticism, University of Religions and Denominations, Qom

rtaqizade81@gmail.com

دراسة وثائقية عن الأوقاف والأنشطة الخيرية لشمس الملوك، والدة آغا خان الثالث، في الأضرحة المقدسة ومشهد

رضا تقى زاده نايبى*

الخلاصة

كانت شمس الملوك، المعروفة باسم السيدة علي شاه، والدة آغا خان الثالث، من أبرز المتبرعين بالأوقاف خلال العصر القاجاري وبداية العصر البهلوي. وخلال رحلاتها إلى الأضرحة المقدسة ومشهد، نظمت سلسلة من الأنشطة الخيرية والأوقاف. يقوم هذا البحث، الذي يعتمد على منهج وصفي تحليلي ويستند إلى الوثائق الأرشيفية لمؤسسة العتبة الرضوية المقدسة، والمكتبة الوطنية ومنظمة الوثائق الإيرانية، والمصادر التاريخية لنفس الفترة، يقوم بدراسة شاملة للأوقاف وتدابير التنمية التي قامت بها شمس الملوك آغا خاني (والدة آغا خان الثالث) في الأضرحة المقدسة ومدينة مشهد المقدسة. تُظهر نتائج البحث أنه خلال رحلات شمس الملوك إلى الأضرحة ومشهد، بالإضافة إلى إرسال الأموال بانتظام إلى السادات والعلماء، فقد تبرعت شمس الملوك بمولد كهربائي لإضاءة الحرم الرضوي المطهر، والذي يعتبر أحد الأمثلة الأولى للتبرعات التكنولوجية في الأماكن المقدسة الإيرانية. يُظهر تحليل الوثائق أن هذا الإجراء تم تنفيذه في عام ١٩٢٨ عن طريق شراء المعدات من الهند، والحصول على إعفاءات جمركية من الحكومة الإيرانية، وإنشاء محطة توليد طاقة بجوار (مقبرة) باغ رضوان في مشهد. كانت أوقاف شمس الملوك جزءًا من جهود التنمية التي بذلتها عائلة الإسماعيلية التابعة لطائفة الآغا خان في الأماكن المقدسة الشيعية، مما يشير إلى نهج يتجاوز الحدود الجغرافية والطائفية في دعم أضرحة أهل البيت (عليهم السلام). من خلال إعادة بناء البيانات الوثائقية بعناية، يقدم هذا البحث صورة شاملة لدور شمس الملوك في تحويل الوقف من التقليدي إلى التكنولوجي ومساهمته في تطوير البنية التحتية لمراسيم الزيارة الشيعية.

مصطلحات مفتاحية: لبناء الاجتماعي، صنع السياسات، الوقف، الكفاءة، الأسرة، البحث النوعي

* طالب دكتوراه في التصوف والعرفان الإسلامي بجامعة الأديان والمذاهب، قم
rtaqizade81@gmail.com

مطالعه اسنادی موقوفات و اقدامات خیریه شمس الملوک مادر آقاخان سوم در عتبات عالیات و مشهد

رضا تقی زاده نایینی*

چکیده

شمس الملوک، مشهور به لیدی علی‌شاه، مادر آقاخان سوم از واقفان برجسته در دوره قاجار و پهلوی اول بود که در سفرهای زیارتی خود به عتبات عالیات و مشهد، مجموعه‌ای از اقدامات خیرخواهانه و موقوفات را سامان داد. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و بر پایه اسناد آرشیوی آستان قدس رضوی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران و منابع تاریخی هم‌دوره، به بررسی جامع موقوفات و اقدامات عمرانی شمس الملوک آقاخانی (مادر آقاخان سوم) در عتبات عالیات و مشهد مقدس می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شمس الملوک در سفرهای زیارتی خود به عتبات و مشهد، علاوه بر ارسال منظم وجوهات برای سادات و علما، اقدام به وقف یک دستگاه مولد برق برای روشنایی حرم مطهر رضوی نمود که از نخستین نمونه‌های وقف فناورانه در اماکن مقدس ایران محسوب می‌شود. تحلیل اسناد نشان می‌دهد که این اقدام در سال ۱۳۰۷ش با خرید تجهیزات از هندوستان، اخذ معافیت‌های گمرکی از دولت ایران، و نصب کارخانه برق در جنب باغ رضوان مشهد تحقق یافت. موقوفات شمس الملوک بخشی از اقدامات عمرانی خاندان اسماعیلی مذهب آقاخان در اماکن مقدس شیعی بود که نشان‌دهنده رویکردی فراتر از مرزهای جغرافیایی و فرقه‌ای در حمایت از زیارتگاه‌های اهل بیت علیهم‌السلام است. این پژوهش با بازسازی دقیق داده‌های اسنادی، تصویری جامع از نقش شمس الملوک در تحول وقف از سنتی به فناورانه و سهم او در توسعه زیرساخت‌های زیارتی شیعه ارائه می‌دهد.

واژگان کلیدی: وقف، شمس الملوک، اسماعیلیه، مشهد، عتبات عالیات.

* دانشجوی دکتری تصوف و عرفان اسلامی دانشگاه ادیان و مذاهب. قم.
rtaqizade81@gmail.com

مقدمه

وقف و مشارکت در عمران زیارتگاه‌ها یکی از پایدارترین شیوه‌های حمایت مالی و معنوی از اماکن مقدس در سنت شیعی به شمار می‌آید. در این میان، نقشی که زائران و واقفان از سرزمین هند در دوره‌های مختلف در پشتیبانی از آستان‌های مقدس ایران و عراق بر عهده داشته‌اند، بخشی مهم اما کمتر واکاوی شده از تاریخ وقف است.

اسناد موجود نشان می‌دهد که برخی از اتباع شیعه هندی موقوفات متنوعی برای مردم و اماکن مقدس عتبات و مشهد اختصاص داده‌اند. حکام و وابستگان حکومت‌های شیعی هند اقدامات عمرانی چون کشیدن نهر آصفیه در نجف، بنای ماذنه مسجد کوفه و روضه حضرت مسلم بن عقیل، طلاکاری ایوان حضرت ابالفصل و ... را در کارنامه خود دارند (ابوالحسنی‌منذر، ۱۳۸۳). در مورد مشهد هم قابل ذکر است که امرا و شاهزادگان هندی علاوه بر تشریف به حرم مطهر رضوی همواره هدایایی را از هند برای آستان مقدس رضوی ارسال می‌کرده‌اند که در اسناد آستان قدس ثبت شده است. بر اساس سندی مربوط به سالهای ۱۱۵۱-۱۱۵۰ق وجوهی از هندوستان ارسال شده است تا جهت ساخت و تعمیر ضریح مطهر، درب طلا، درب مرصع و درب سقاخانه با استفاده از طلا و نقره و پرداخت اجرت به صحافان و کاتبان جهت تعمیر قرآنهاي کهنه در دوره صفویه مصرف گردد (ساکماق، ۵۳۹۳۲). سید محمد حامد علي خان حکمران رامپور هند نیز وجه قیمت خرید یک دستگاه چلچراغ به آستان قدس اهداء نموده است، که محمد ولي اسدي به مشارالیه راجع به خرید چلچراغ و نصب آن در دارالسعاده گزارش داده است (ساکماق، ۶۷۴۶۷). اهدای چلچراغ هجده شاخه توسط نظام حیدرآباد دکن در سال ۱۳۱۲ نیز از دیگر هدایای هندیان به آستان قدس می‌باشد (ساکماق، ۹۷۳۷۵). چلچراغ مذکور توسط عثمان علي شاه اهدا شده بوده است (ساکماق، ۶۴۷۰۰). بنا به درخواست سید محمد مصطفي از نایب التولیه، آقا میرزا محمد قاسم جهت تنظیف و روشنایی چلچراغ تقدیمی عثمان علي شاه تعیین شد (ساکماق، ۶۶۸۴۱). همچنین بنا بر مجموعه مکاتبات بین متولیان آستان قدس، والی خراسان و کونسولگری انگلستان، محمد مصطفي درخواست اجازه ورود پانزده دستگاه اتومبیل به ایران داشته که جهت حمل مسافری و زائرین از دزداب به مشهد مقدس وقف شده بود (ساکماق، ۶۳۴۳۶).

شمس‌الملوک آقاخان، مشهور به لیدی علی‌شاه، بانوی ایرانی تبعه هند یکی از برجسته‌ترین چهره‌های این سنت فراملی وقف است. او در سفرهای خود به عتبات عالیات و مشهد، مجموعه‌ای گسترده از کمک‌های مالی، فعالیت‌های عمرانی و وقف‌های هدفمند را سامان داد که از نظر تنوع و اثرگذاری، جایگاه ویژه‌ای در میان نمونه‌های مشابه دارد.

۱. بیان مسئله پژوهش

موقوفات و اقدامات عمرانی شمس‌الملوک آقاخان در عتبات عالیات و مشهد مقدس از نمونه‌های کم‌مطالعه‌شده‌ای است که می‌تواند ابعاد تازه‌ای از مشارکت وی را در توسعه اماکن مقدس شیعه آشکار کند. بر اساس اسناد آرشیوی آستان قدس رضوی، مرکز اسناد ملی ایران و گزارش‌های تاریخی دوره قاجار و پهلوی، شمس‌الملوک آقاخان در سفرهای زیارتی خود به عتبات عالیات و مشهد، مجموعه‌ای از اقدامات عمرانی و کمک‌های مالی را سامان داده است. این اقدامات شامل تعمیر و توسعه بناهای زیارتی در عراق، ارسال وجوهات منظم برای سادات و علما، مشارکت در ساخت یا بازسازی بقعه‌ها و ضریح‌ها، و به‌ویژه وقف یک دستگاه مولد برق برای روشنایی حرم مطهر رضوی است؛ اقدامی که نقطه عطفی در ورود فناوری نوین به مجموعه آستان قدس محسوب می‌شود. با وجود اهمیت این فعالیت‌ها، هنوز پژوهشی جامع که موقوفات و اقدامات عمرانی شمس‌الملوک در عتبات و آستان قدس را با تکیه بر اسناد رسمی بررسی کند، انجام نشده است. این پژوهش با گردآوری و تحلیل اسناد موجود می‌کوشد ابعاد مختلف اقدامات او را واکاوی کرده و سهم او را در توسعه زیرساخت‌های زیارتی و تحول فئاورانه اماکن مقدس روشن سازد.

نبود پژوهشی منسجم در این زمینه موجب شده تصویر دقیق و کامل این اقدامات در تاریخ عمران و وقف مرتبط با اماکن مقدس شیعیان کمتر شناخته شود. پژوهش حاضر با اتکا به اسناد موجود، تلاش می‌کند این خلأ را برطرف کرده و تصویری روشن از موقوفات و خدمات عمرانی شمس‌الملوک در عتبات و آستان قدس رضوی ارائه دهد.

۲. روش پژوهش و منبع شناسی

این پژوهش با رویکرد توصیفی-اسنادی انجام شده است. داده‌های پژوهش بر اساس استخراج و تحلیل اسناد وقفی، مکاتبات اداری، گزارش‌های فنی و مدارک تاریخی مرتبط با سفرها و فعالیت‌های شمس‌الملوک گردآوری شده‌اند. اسناد بر اساس تاریخ، نوع و کارکرد وقف و ارتباط با عتبات و آستان قدس رضوی طبقه‌بندی و سپس در چارچوب تحلیل تاریخی زمینه‌مند بررسی شده است. منابع اصلی تحقیق شامل:

اسناد آرشیوی آستان قدس رضوی: مکاتبات تولیت، گزارش‌های فنی تأسیسات برقی، نامه‌های مرتبط با ارسال تجهیزات از هند.

اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران: مکاتبات کنسولی، گزارش‌های رسمی دولت درباره سفر شمس‌الملوک، تلگراف‌ها و پرونده‌های اداری مرتبط.

منابع چاپی دوره قاجار و پهلوی اول: روزشمارها، گزارش‌های خبری، متون مربوط به سفرهای زیارتی و روابط ایران و هند.

منابع پژوهشی ثانویه: آثار پژوهشی در حوزه تاریخ، از جمله مطالعات اسماعیلیه، دائرةالمعارف الحسينیه، روزشمار تاریخ معاصر ایران.

این مجموعه منابع امکان بازسازی دقیق زمینه تاریخی، تحلیل ویژگی‌های موقوفات و بررسی نقش اقدامات عمرانی شمس‌الملوک در تحول زیارتگاه‌های شیعی را فراهم کرده است.

۳. پیشینه پژوهش

پژوهش درباره نقش شمس‌الملوک آقاخان در توسعه اماکن مقدس شیعی، برخلاف اهمیت تاریخی موضوع، تاکنون محدود و پراکنده بوده است. بیشتر منابع موجود یا به صورت گذرا به نام او اشاره کرده‌اند یا اقدامات وی را در چارچوب کلی تاریخ اسماعیلیه بررسی کرده‌اند. در میان پژوهش‌های عمومی، آثار دفتری درباره تاریخ اسماعیلیه تنها به پیشینه خانوادگی و نقش شمس‌الملوک در تربیت و حمایت از آقاخان سوم پرداخته است و اشاره‌ای تفصیلی به موقوفات او در ایران و عراق ندارد. تقی‌زاده نائینی (۱۴۰۲) در کتاب سفرهای زیارتی دولتمردان مسلمان به مشهد مقدس از وقف دستگاه مولد برق توسط شمس‌الملوک گزارشی براساس اسناد ارائه داده است.

در حوزه عتبات عالیات، برخی اسناد و منابع تاریخی به کمک‌های مالی و عمرانی او اشاره کرده‌اند؛ با این حال، این اشارات بیشتر روایت‌گونه یا محدود به یک یا دو واقعه خاص هستند. گزارش‌های دوره قاجار نیز اطلاعات پراکنده‌ای درباره سفر شمس‌الملوک به عراق و حمایت‌های او از سادات و علما ارائه می‌کنند.

از این رو، خلأ اصلی در پیشینه پژوهش، فقدان یک مطالعه جامع است که بتواند موقوفات و اقدامات عمرانی شمس‌الملوک را در هر دو حوزه عتبات و مشهد در ارتباط با یکدیگر بررسی کند و نقش او را در تحول زیارتگاه‌های شیعی نشان دهد.

۴. زندگی و جایگاه شمس‌الملوک

شمس‌الملوک دختر میرزا علی محمد نظام الدوله و مادرش شمس‌الدوله یکی از دختران فتحعلی شاه قاجار بود. وی سومین همسر آقا علی شاه با عنوان آقاخان دوم بود. عده ای از علمای اثنی عشری نجف گویا با این ازدواج به علت مذهب اسماعیلی داشتن علی شاه، مخالفت کرده بودند؛ اما آقا علی شاه، آقاخان دوم چهل و هفتمین امام قاسم شاهی اسماعیلی پس از یک امامت چهار ساله در ذو القعدة ۱۳۰۲ بر اثر ذات‌الریه درگذشت. جنازه آقاخان دوم را بعدها در مقبره خانوادگی‌شان در نجف

به خاک سپردند. پس از آقاخان دوم، سلطان محمد شاه حسینی مشهور به آقاخان سوم جانشین او گشت. او در شوال ۱۲۹۴ / نوامبر ۱۸۷۷ در کراچی به دنیا آمده بود و هشت ساله بود که به عنوان چهل و هشتمین امام نزاری قاسم شاهی در ۱۳۰۲ / ۱۸۸۵ در بمبئی بر مسند امامت نشست. آقاخان تحت نظارت دقیق مادرش شمس الملوک که زنی مقتدر بود و در محافل بریتانیایی هند به اسم لیدی علی شاه شهرت داشت بزرگ شد. در دوره جوانی آقاخان سوم، لیدی علی شاه نقشی فعال در اداره امور جماعت نزاری از طریق یک شورا بازی کرد؛ همچنین در سرمایه گذاری ثروت خانوادگی زیرکانه عمل کرد (دفتری، ۱۳۸۶: ۵۹۱-۵۹۲). شمس الملوک علاوه بر هند صاحب املاکی در ایران به خصوص در بندرعباس، کرمان و مشهد بوده است (ساکما، ۱۴۳۹/۳۱۰: ۶۱۴۳۹). شمس الملوک در سال ۱۹۳۸م درگذشت و در مقبره خانوادگی آقاخانها در نجف به خاک سپرده شد (دفتری، ۱۳۸۶: ۵۹۲). مقبره آقاخانها در صحن شریف علوی و در جهت شمالی آن، بین مدرسه سید هاشم زینبی^۱ و باب طوسی واقع شده است. در این مقبره علاوه بر شمس الملوک همسر او علی شاه نیز دفن شده است (حکیم، ۱۳۸۵، ج ۲: ۳۳۸).

۵. سفرهای زیارتی شمس الملوک به عتبات و مشهد

گزارشات تاریخی و اسناد حکایت از سفرهای زیارتی شمس الملوک به عتبات و مشهد دارد که در این سفرها بانی اقدامات عمرانی و اهدای موقوفات هم بوده است که در این بخش بررسی می‌شود.

۵-۱. عتبات عالیات

شمس الملوک در طول زندگانی خود ارتباط مستمری با عتبات عالیات داشته است. شمس الملوک در تاریخ ۲۳ شعبان ۱۳۳۲ق به زیارت حرم حسینی^{علیه السلام} مشرف شده است (کرباسی، ۱۴۳۰، ج ۳: ۷۱). شمس الملوک مدتی را در عتبات گذرانده که مصادف با تخاصمات عثمانی و انگلستان در عراق بوده است و در این مدت مورد حمایت دولت ایران قرار گرفته است (موجانی، ۱۳۸۹: ۳۸۳).

آل طعمه درباره او می‌گوید که پایبند به مذهب جعفری بوده و برخلاف شوهرش، به‌طور منظم به زیارت می‌آمده و دارای خیرات و مبرّات بوده است. در زمان حضور در کربلا گروهی از علما و اشراف آن شهر از جمله سید جواد کلیددار و مرحوم علامه سید علی حجّت (پدر سید عبدالحسین حجّت) به دیدارش در محل اقامتش رفتند (آل طعمه، ۲۰۰۶: ۱۵۱-۱۵۲).

بر اساس اسناد متعدد، شمس‌الملک همواره وجوهاتی را برای مصرف در موارد گوناگون به واسطه کنسولگری ایران در هند به عتبات می‌فرستاده است. بنا بر یکی از اسناد در مورد گزارش جنرال کنسول ایران در کلکته به وزارت امور خارجه، دریافت وجه ارسالی شمس الملوک مادر آقاخان محلاتی برای

۱. این مدرسه اکنون با عنوان مدرسه غریبه شناخته می‌شود.

عتبات عالیات اعلام وصول شده است. یکی از موارد مصرف وجوهات شمس الملوک جهت حقوق جماعتی از سادات علماء و ایتام بوده است. این وجوهات به صورت حواله ماهیانه از طرف شمس الملوک به عتبات ارسال می شده است (موجانی، ۱۳۸۹: ۳۸۲-۳۸۳).

این اقدامات خاندان اسماعیلی مذهب مسوبق به سابقه است. در گزارش سفر ادیب الملک به عتبات به والده آقاخان محلاتی و اقدام او در تعمیر بقعه حر بن یزید ریاحی و ساخت صحنی قلعه مانند برای آن اشاره شده تا در مقابل خطر راهزنان مأمینی برای زائران باشد (ادیب الملک، ۱۳۶۴، ص ۲۱۳). نیز ضریح برنج بقعه حضرت مسلم بن عقیل در مسجد کوفه را مادر آقاخان محلاتی ساخته است (تهرانی نجفی، ۱۳۹۳: ۸۸). بر کناره‌ی آن با حروف برجسته بر روی مس، نام اهداکننده، بانوی بزرگوار «ام آقا خان» نوشته شده است. همچنین بر آن قصیده‌ای به زبان فارسی در مدح و مرثیه‌ی مسلم (رضی الله عنه) نگاشته شده که شاعر آن در پایان، در بیتی به واقف این ضریح اشاره کرده است (طریحی، ۱۴۰۶: ۳۵):

کنیز فاطمه فرخنده مام آقا خان
چراغ دو ساده وذات دودمان خلیل

محتما این شخص باید مادر آقاخان اول معروف به بی‌بی سرکاره باشد که ساخت مدرسه سرکاره در کربلای معلی هم از دیگر وقفیات خاندان آقاخان در عتبات است (حبیب‌آبادی، ۱۳۶۲، ج ۳: ۶۶۶). ساخت بنای سوم مرقد قاسم بن موسی بن جعفر علیه السلام هم توسط حسنعلی شاه معروف به آقاخان اول صورت گرفته است (حرز الدین، ۱۳۷۱، ج ۲: ۱۸۳-۱۸۴).

۲-۵. سفر به مشهد مقدس

اسناد دولتی گزارش می دهد که شمس الملوک در فروردین سال ۱۳۰۳ از هند به عتبات و سپس برای زیارت مشهد مقدس به ایران سفر کرده است. نامبرده اگرچه ایرانی الاصل است اما در اسناد کتابخانه فراهانی در روز شمار تاریخ معاصر ایران درباره این سفر چنین می نویسد:

«سفر شمس الملوک به ایران و زیارت حرم رضوی بعد از زیارت عتبات بوده است. مادر سلطان محمد شاه آقاخان رهبر فرقه اسماعیلیه خواستار ورود به ایران و زیارت مرقد ثامن الائمه است. وی چند روزی است که هند را به مقصد عتبات عالیات ترک کرده پس از پایان ماه رمضان از راه بغداد وارد کرمانشاه خواهد شد تا راهی خراسان شود. آقاخان در دیدار اخیر خود با مأمور سیاسی ایران در هند این موضوع را به اطلاع او رساند و تقاضا کرد دولت ایران موجبات تسهیل سفر وی را فراهم کند. منبع الملک، کنسول ایران در بمبئی این خبر را امروز به وزارت امور خارجه فرستاد و افزود: «لازم به توضیح ... نیست که تا چه اندازه حضرت آقاخان طرف احترامات گروه‌های مختلفه هندوستان و ایرانیان مقیم هندوستان بلکه مورد پرستش قسمتی از جماعت هندو و منظور نظر و ملاحظه اولیای دولت فخریه

انگلیس میباشد.» (فراهانی، حسن و همکاران، ۱۳۸۵، ج ۴: ۴۴)

میرزا عبدالحسین فرمانفرما در خاطراتش از شمس الملوک با عنوان «سرکار بی‌بی» یاد کرده که در تهران مهمان عزت‌الدوله و فرمانفرما بوده است (فرمانفرمائیان، ۱۳۸۲، ج ۲: ۱۳۷). شمس الملوک در این سفر به هنگام حضور در تهران قصد زیارت حضرت عبدالعظیم در روز عرفه را نیز داشته است (فرمانفرمائیان، ۱۳۸۵، ج ۴: ۸۴).

مادر آقاخان در نهایت روز یکشنبه ۱۲ مرداد تهران را به سمت مشهد ترک می‌کند (میرزا صالح، ۱۳۷۲: ۱۶۷). شمس الملوک با شش دستگاه خودرو از سمنان راهی شاهرود و به طرف مشهد حرکت کرد (فراهانی، حسن و همکاران، ۱۳۸۵، ج ۴: ۲۳۵). بنا به گزارشی شمس الملوک چند ماهی را در مشهد اقامت داشته است (احتجاجات توضیحات، ۱۳۳۹).

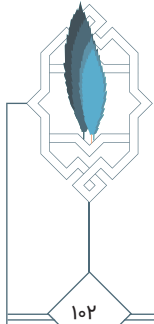
۵-۳. وقف مولد برق آستان قدس رضوی

شمس الملوک در مدت حضور در مشهد تصمیم می‌گیرد یک دستگاه مولد برق برای روشنایی حرم مطهر، وقف نماید. ماشین چراغ برق از کارخانه بلاکستان سیستم در بمبئی توسط ایشان خریداری شده و به آستان قدس رضوی اهدا می‌گردد (ساکماق، ۱۹۶۱۰). در مکاتباتی که بین حاجیه بی بی شمس الملوک خانم با حاجی اسعد التولیه در سال ۱۳۰۷ صورت گرفته است به خرید یک دستگاه ماشین چراغ برق و لوازم آن از بمبئی و وقف آن به آستان قدس به انضمام صورت اثاثیه و لوازم خریداری شده، اشاره شده است (ساکماق، ۱۹۶۲۳).

۵-۳-۱. خرید و ارسال تجهیزات

در یکی از اسناد آستان قدس رضوی شرح نامه شمس الملک و اقدامات برای خرید سیستم برق چنین آمده است:

«در یک هفته قبل، آقای جعفرزاده روانه بودند. به او زحمت افزا شدم، چون مشارالیه خیال عتبات عرش درجات را دارند و همین هفته عازم هستند. لازم دانسته که مجدداً اطلاع بدهم به جناب عالی یک دستگاه ماشین مع متعلقات آن از دینامو و سیم و چراغ و ... آنچه را که خود مشارالیه دستور داده و پسند نمودند خریداری شده و کلیه اشیا را تسلیم ایشان نموده، رسید دریافت نمودیم و مخارج تماماً داده شده. تمام اسباب چراغ و ماشین در جوف همین کاغذ است. به دقت ملاحظه نموده... امیدوارم به همت جناب عالی و نظر اجداد طاهرین، سالما وارد شود و خداوند عالم هم نصیب من بفرماید که دفعه دیگر به آستان بوسی حضرت تامن الائمه مشرف شوم و از دیدن چراغ‌ها و روشنایی شان کمال مسرت را حاصل نمایم. متوقعم رسید ماشین و چراغ‌ها را تلگراف نمایید آگاه شوم» (ساکماق، ۱۹۶۲۳).

۵-۳-۲. تسهیلات گمرکی دولت ایران

آستان قدس رضوی به تاریخ مهر ۱۳۰۳ / ۱۳۴۳ق با اداره گمرکات خراسان و سیستان مکاتبه نموده و درخواست می نماید به مامورین گمرک دزداب بابت دریافت نمودن حق گمرکی از لوازم دستگاه چراغ برق تقدیمی بی بی علیا شمس الملوک تلگراف ارسال گردد (ساکماق: ۶۳۱۴۳).

هیات وزیران در تاریخ ۱۳۱۱ به پیشنهاد اداره کل تجارت تصویب نامه ای صادر می نماید که شامل جواز ورود یک دستگاه ماشین چراغ برق هدیه شمس الملوک آقاخان به آستان رضوی از گمرکخانه زاهدان می باشد که در آن معافیت از الزام صدور نیز در نظر گرفته شده است (ساکما، ۴۷۷۶۷/۳۱۰).
 نهایتاً در سال ۱۳۱۲ اشیاء الکتریکی کارخانه چراغ برق به همراه بادبزنی برقی از طریق گمرک زاهدان توسط تجارتخانه برادران گلندرام (هند) به مشهد ارسال می گردد (ساکماق، ۹۷۳۷۹).

۵-۳-۳. نصب و راه اندازی در شهر مشهد

کارخانه جدید چراغ برق، جنب باغ رضوان حاشیه خیابان طبرسی ساخته می شود (ساکماق، ۹۶۷۸۵). محمد ولی اسدی، نایب التولیه وقت، در همان سال نام های به خانم شمس الملوک آقاخان در هندوستان ارسال نموده و بابت کارخانه چراغ برق و توجه وی به دربار ولایتمدار رضوی تشکر می نماید. همچنین گزارشی از ساخت مریض خانه و پرورشگاه به ایشان داده و تقاضای کمک مالی یا تهیه دستگاه های پزشکی از هندوستان توسط وی می نماید (ساکماق، ۹۷۸۵۱).

نتیجه‌گیری

بررسی جامع اسناد و مدارک تاریخی مرتبط با موقوفات و اقدامات عمرانی شمس‌الملوک آقاخان در عتبات عالیات و مشهد مقدس، تصویری روشن از نقش تأثیرگذار این بانوی ایرانی‌الاصل در توسعه زیرساخت‌های زیارتی شیعه در اواخر دوره قاجار و آغاز دوره پهلوی ارائه می‌دهد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که شمس‌الملوک نه تنها به‌عنوان یک واقف سنتی عمل کرده، بلکه با رویکردی نوآورانه و آینده‌نگرانه، الگوی جدیدی از وقف فناورانه را در اماکن مقدس شیعی پایه‌گذاری نموده است. تحلیل اسناد آرشیوی نشان می‌دهد که فعالیت‌های خیریه شمس‌الملوک در عتبات عالیات، شامل ارسال منظم وجوهات برای حمایت از سادات و علما بوده است. این اقدامات بخشی از یک شبکه گسترده کمک‌رسانی فراملی بود که خاندان اسماعیلی مذهب آقاخان به‌ویژه شمس‌الملوک و مادر همسرش در طول دهه‌های متمادی برای تقویت زیرساخت‌های مذهبی و اجتماعی عتبات سامان داده بودند.

در خصوص مشهد مقدس، وقف دستگاه مولد برق توسط شمس‌الملوک نقطه عطفی در تاریخ آستان قدس رضوی محسوب می‌شود. این اقدام نه تنها نخستین نمونه معتبر وقف فناوری پیشرفته در حرم مطهر بود، بلکه نشان‌دهنده تحولی بنیادین در رویکرد به نیازهای زیارتی است. شمس‌الملوک با انتخاب سیستم روشنایی برقی به‌جای هدایای سنتی مانند فرش، چلچراغ یا پارچه‌های تزئینی، نشان داد که درک دقیقی از نیازهای عملی حرم و ضرورت بهره‌گیری از فناوری‌های نوین در خدمت زائران دارد. تحلیل مکاتبات او با متولیان آستان قدس، حکایت از مدیریت دقیق و پیگیری مستمر فرآیند خرید، حمل، ترخیص و نصب تجهیزات دارد که نشان‌دهنده نقش فعال و مستقیم او در تمامی مراحل اجرای این وقف است.

یافته‌های پژوهش همچنین نشان می‌دهد که اقدامات شمس‌الملوک در چارچوب وسیع‌تری از روابط فرامرزی و فراقومی شیعیان هند با مراکز مذهبی ایران و عراق قرار می‌گیرد. علی‌رغم وابستگی او به فرقه اسماعیلیه، ارادت و محبت به ائمه اطهار علیهم‌السلام و به‌ویژه امام رضا علیه‌السلام موجب شده بود تا وی فراتر از مرزهای فرقه‌ای عمل کرده و در تقویت اماکن مقدس شیعه دوازده‌امامی نقش مؤثری ایفا کند. این موضوع بیانگر ظرفیت وحدت‌بخش محبت اهل‌بیت علیهم‌السلام در میان فرقه‌های مختلف شیعی است. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی، به مقایسه تطبیقی وقف‌های فناورانه در اماکن مقدس مختلف شیعی، بررسی نقش سایر زنان واقف در همین دوره، و تحلیل شبکه‌های مالی و ارتباطی شیعیان هند با ایران و عراق در قرن نوزدهم و بیستم میلادی پرداخته شود.

کتاب نامه

- آل طعمه، سلمان هادی (۲۰۰۶). *حکایات من کربلاء*، بیروت: دار الجوادین للطباعة و النشر و التوزیع.
- ابوالحسنی (منذر)، علی (۱۳۸۳). «موقوفه اود؛ ریشه و روند تاریخی»، *زمانه*، ۲۰ (۳)، ۲۴-۳۲.
- ادیب‌الملک، عبدالعلی بن علی (۱۳۶۴). *سفرنامه ادیب‌الملک به عتبات (دلیل الزائرین)*، تهران: انتشارات دادجو،
- تهرانی نجفی، هادی بن محمدامین. (۱۳۹۳). *هدیه الزائرین*، تهران مشعر،
- حبیب‌آبادی، محمدعلی. (۱۳۶۲). *مکارم الآثار در احوال رجال دوره قاجار*: مشتمل بر تراجم و شرح احوال اعیان رجال علمی زمان قاجاریه از علماء، و حکماء، و عرفاء، و شعراء، و سلاطین اسلامی، و مشاهیر مستشرقین. اصفهان، کمال.
- حرز‌الدین، محمد (۱۳۷۱). *مراقد المعارف*، بی جا.
- حکیم، حسن عیسی (۱۳۸۵). *المفصل فی تاریخ النجف الأشرف*، قم: المکتبه الحیدریه.
- دفتری، فرهاد (۱۳۸۶). *تاریخ و عقاید اسماعیلیه*، تهران: نشر و پژوهش فرزانه روز.
- ساکما: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- ساکماق: سازمان کتابخانه ها، موزه ها و اسناد آستان قدس رضوی.
- طریحی، محمدسعید (۱۴۰۶). *العتبات المقدسه فی الکوفه*. بیروت: دار الکتبی للطبوعات.
- فراهانی، حسن و دیگران (۱۳۸۵). *روز شمار تاریخ معاصر ایران* (ج ۱). تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی
- فرمانفرمایان، مهرماه (۱۳۸۲). *زندگی‌نامه عبدالحسین میرزا فرمانفرما*. تهران: توس.
- کرباسی، محمدصادق (۱۴۳۰). *دائرة المعارف الحسینیة*، لندن: مرکز الحسینی للدراسات.
- موجانی، علی (۱۳۸۹). *عتبات عالیات عرش درجات*، قم: مجمع جهانی اهل بیت (علیهم‌السلام).
- میرزا صالح، غلامحسین (۱۳۷۲). *رضاه شاه: خاطرات سلیمان بهبودی، شمس پهلوی، علی ایزدی*، تهران: طرح نو.